

УДК 811.161.2'367.4+821.161.2.08 Леся Українка

Лариса Павленко

СИНТАКСИЧНО НЕРОЗКЛАДНІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ЯК ФРАГМЕНТ НОМІНАТИВНОЇ ДЕРИВАЦІЇ (НА МАТЕРІАЛІ НАУКОВОЇ, ПУБЛІЦИСТИЧНОЇ Й ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ)

У статті здійснена спроба аналізу специфіки функціонування у творах Лесі Українки важливого елемента номінативної системи української мови – синтаксично нерозкладних (лексичних) словосполучень.

Лексичні, або синтаксично нерозкладні, словосполучення посідають помітне місце в галузі номінативної деривації української мови. Їх семантична й структурна специфіка слугує увиразненню авторського мовлення Лесі Українки, відбиває загальні тенденції розвитку нової української літературної мови. У роботі вказано на найбільш поширені за семантичними характеристиками лексичні словосполучення, що можуть позначати часові поняття, дефініції з різних галузей науки, культури, суспільного життя, виробництва, функціонувати як назви географічних об'єктів, політичних угруповань різного статусу, осіб, предметів чи усталені вирази з біблійних, літературних, фольклорних, міфологічних та інших мовностильових сфер.

Зауважено, що продуктивні моделі лексичних словосполучень, які становлять собою поєднання двох або трьох іменників, прикметників з іменниками.

Ключові слова: номінативна система, деривація, синтаксично нерозкладні словосполучення, лексичні словосполучення.

Постановка наукової проблеми та її значення. У колі номінативних одиниць сучасної української літературної мови помітне місце посідають лексичні, або синтаксично нерозкладні, словосполучення. Лексичні словосполучення (далі – ЛС) існують у мові в готовому вигляді і завжди називають одне і те саме поняття (*Генеральний прокурор, ланцюгова реакція*). У реченні лексичні словосполучення виконують роль одного члена речення.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Загалом визнаючи існування такого специфічного мовного феномена, як лексичні словосполучення, що займають проміжну позицію між вільними синтаксичними одиницями і фразеологічними словосполученнями, лінгвісти не були аж надто щедрими на увагу до них. І хоча в багатьох наукових працях ці мовні структури використовуються як ілюстративний матеріал, докладний опис їхньої лінгвістичної (структурної, семантичної, номінативної) природи практично відсутній. Фрагментарний опис, радше, як фіксацію явища, знаходимо в окремих працях із синтаксису чи лексикології, точніше з фразеології. Так, у відомій монографії Г. М. Удовиченка «Словосполучення в українській мові» констатовано наявність групи словосполучень, які автор називає сталими, синтаксично обмеженими чи спеціалізованими і подає опис

їхньої загальної семантики як складних назв певних екстралінгвальних об'єктів [6, с. 92]. У праці М. М. Прокоповича, присвяченій словосполученням сучасної російської мови, попри досить глибокий аналіз цих синтаксичних одиниць, принагідно окреслено лише наявність граматико-синонімічних еквівалентів лексичних словосполучень без їх бодай часткового опису [4, с. 72]. Д. М. Шмельов у посібнику «Современный русский язык: Лексика» поряд з прикладами складених найменувань, а може, і в контексті цих назв подає парадигматично зв'язані словосполучення типу *двоюрідний брат*, які саме в такій формі і навіть позбавлені семантичної нечленованості займають певну нішу відповідної лексичної «матриці»: *мати – батько – дочка – син – брат – сестра; дядько – тітка – племінник – племінниця – двоюрідний брат – двоюрідна сестра* [9, с. 311–312]. В «Русской грамматике-80» читаємо: «В умовах мовної і позамовної ситуації словосполучення може функціонувати і поза повідомленням як самостійна й завершена одиниця найменування (номінативна) в назвах, підписах. Це зближує словосполучення зі словом» [5, с. 6].

Певні теоретичні коментарі, які стосуються вказаних словосполучень, чи не найбільшою мірою репрезентовані в монографії В. П. Даниленко «Русская терминология» [1, с. 105–106]. Авторка цієї праці розглядає утворення лексичних словосполучень як один із способів деривації спеціальної лексики, тобто продовжує існуючу в сучасній лінгвістиці традицію інтерпретації ЛС як термінологічних одиниць, що, власне, і відбилося в їхній дефініції – «термінологічні словосполучення». Нам все ж видаються об'єктивнішими в стосунку до них назви «синтаксично нерозкладні словосполучення» чи «лексичні словосполучення», які й використовуємо в нашому дослідженні. Аргументом на користь такого твердження можуть слугувати численні фіксації двочленних чи й тричленних номенів у пам'ятках староукраїнської мови, де вони виступають у ширшій, ніж тільки як одиниці терміносистеми, функції. Наведемо деякі приклади: *брату чадо, конь дикий, сушеное вино, рябина ночь, гривна подольская, гривна руская, генеральный писар, наказный гетьман* [2]. Звичайно, вживання ЛС в українській мовній традиції мало свої особливості. Зокрема, ЛС не були характерними для розмовного стилю, не мали вони активного функціонального простору і в художній мовній стихії. Вони представлені передусім у пам'ятках, що відбивають риси книжної мови. Найчастіше це, справді, науковий чи науково-популярний стиль, але чимало їх використовувалось у діловому стилі, в епістолярії, у термінології конфесійної сфери.

Мета і завдання статті. Мета нашої праці – з'ясування структурно-функціональних особливостей синтаксично нерозкладних словосполучень у творчості Лесі Українки. **Завдання** роботи – виявлення корпусу лексичних словосполучень як фрагмента номінативної системи творів великої поетеси, систематизація цих одиниць відповідно до їх граматичних характеристик, виявлення функціональної специфіки вказаних назв, перспектив їх використання в літературній мові.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Статус аналізованих мовних одиниць не завжди з об'єктивних причин можна чітко окреслити, оскільки критерії їх ідентифікації на тлі інших чи то лексичних, чи то синтаксичних структур не є виразними, нерідко вони нестабільні, і подекуди ЛС лінгвісти визначають у контексті мовного матеріалу на інтуїтивному рівні. Нам видається, що в стосунку механізмів творення цих одиниць слід послуговуватися не так дефініціями словотворення (як це робить, приміром, В. П. Даниленко, називаючи термінологічні словосполучення продуктом синтаксичного словотворення), а розглядати їх у контексті номінативної деривації. Вочевидь, існуюча невідповідність між сутністю ЛС і їхнім інтерпретуванням як одного з типів словотвірної, а не номінативної системи спричинила існуючу в лінгвістичній науці лакуну в з'ясуванні типологічної специфіки ЛС. Саме для номінативної деривації важливими є «питання номінативної техніки і способи формування одиниць різного рівневого статусу, а також неоднакових за способом представлення дійсності в знаках мови» [3, с. 345].

Творчість Лесі Українки як матеріал для наукового аналізу лексичних словосполучень вибрана не випадково. Леся Українка геніально, з особливо тонким мовним чуттям провидиці, як і Тарас Шевченко, зуміла в складний час доформування літературних норм української мови дібрати з усього національномовного обширу те, що для нашої мови було найтипівішим і найперспективнішим. І не в підрадянський час сформувалася сучасна українська літературна мова, як писав один із відомих українських мовознавців, – її основи закладалися набагато раніше. Твори Лесі Українки з мовного боку ми сприймаємо як абсолютно сучасні нам. «Творчість Лесі Українки, Івана Франка, Михайла Коцюбинського піднесла літературну мову на вищий рівень, збагатила її словниковий склад, розширивши його науковою, виробничою, суспільно-політичною та іншою лексикою, удосконалила засоби образного виразу» [8, с. 524]. Стосовно вживання ЛС у творчості Лесі Українки ми робимо акцент не на власне мовотворчих параметрах діяльності письменниці, а на використанні нею функціональних можливостей української мови на сучасному їй етапі, номінативних потенцій наукового, епістолярного та публіцистичного стилів.

За семантичними характеристиками ЛС кваліфікуємо як номінативні одиниці, що є:

а) назвами часових понять, зокрема визначних, святкових дат, наприклад: *Коли сей лист застане папу ще в Києві, то передай йому моє поздоровлення з **Новим роком*** [7, XI, с. 9]; *Мама, як приїхала сюди, то їй все здавалось, що тепер **вербна неділя*** [7, XI, с. 10]; *римські інтелігенти І в. по **Різдві Христовім** зовсім спустили з уваги майбутнє панування «секти» християнства* [7, VIII, с. 193–194]; *Той ідеал... здавався хистким і туманним філософам «**віку просвіти**»* [7, VIII, с. 187]; *Я збиралась писати тобі на*

страсному тижні [7, XI, с. 44]; ...потім їздили до його у Холм на **Чесного Хреста** [7, X, с. 19];

б) термінами на означення понять із різних галузей науки, культури, суспільного життя, виробництва і под.: **робітники біля нашої літератури красної** ще є [7, VIII, с. 11]; **найяскравіші белетристичні сторінки ілюструють, власне, найглибші його ідеї, наприклад, про знищення товарного виробництва** [7, VIII, с. 169]; **теорія еволюції** міцно запанувала в науці [7, VIII, с. 174]; **будують всю прийдешню долю нашого світу на рішенні мароккського інциденту, східного питання** [7, VIII, с. 189]; **часом оренда була спадкова, тоді за неї платилась дань (часом натурою) або відбувалась військова служба** [7, VIII, с. 201]; **Польське право** волю скасувало [7, VIII, с. 202]; **Що таке політичний устрій** [7, VIII, с. 214];

в) офіційними й неофіційними назвами географічних об'єктів, політичних угруповань, держав і под.: **Україна і не мала нічого спільного з московською державою** [7, VIII, с. 13]; **так здобуті права... пішли б на користь усьому величезному та розмаїтому складові російської держави** [7, VIII, с. 22]; **...було це в Лондоні, столиці англійського королівства** [7, VIII, с. 204]; **...вона багато чим нагадує Британські острови** [7, VIII, с. 168]; **В горах, на Сімферопольському тракті, пошта два дні стояла в снігу** [7, XI, с. 14]; **В утопії пророчій зібрано було все, що могло переконати тодішнього громадянина в бажаності Давидового царства** [7, VIII, с. 160]; **«Нова Атлантида»** лишилась нескінченою [7, VIII, с. 170];

г) назвами установ, організацій, об'єднань: **Життя у вищих школах в Англії в ті часи було подібне до монастирського** [7, VIII, с. 205];

г) найменуваннями народів, націй, етнічних груп: **Хутко й в російській державі ставатимуть до гурту так, як уже стають галицькі русини** [7, VIII, с. 130];

д) складеними назвами відомих історичних персонажів, подій, матеріальних об'єктів, до складу яких входять постійні апелятивні компоненти: **Він писав різні роз'яснення на Святе Письмо** [7, VIII, с. 206]; **Тільки блаженний Августин** поширив цю ідею, надав їй величності абсолюту [7, VIII, с. 167]; **Ми немов ті стародавні пророки та праведники Сікстинської капели** [7, VIII, с. 191]; **після Люблінської унії** [7, VIII, с. 202];

е) номінаціями хвороб і хворобливих станів: **На якомусь пароході... умерло двоє людей від морської хвороби** [7, XI, с. 14];

е) усталеними цитатами з біблійних, літературних, фольклорних, міфологічних та інших текстів різної семантики: **І всі головні атрибути стародавньої утопії живуть до цієї пори в нашій мові: «дерево життя», «дерево пізнання добра і зла», «цілюща й живуца вода»** [7, VII, с. 156]; **опис такий здебільшого служив рамкою картині минулого життя легендарних «перших людей»** [7, VIII, с. 156]; **Одісей розмовляє з тінями померлих товаришів на порозі підземного світу «царства тіней»** [7, VIII, с. 164]; **«дух часу»** наложив свою печать не тільки на героїв Сувестра [7, VIII, с. 175]; **зробити центральною фігурою людину нашої доби, пересажену**

чисто механічно **«за сто літ назад»** [7, VIII, с. 176]; *постать стоїка-революціонера... – це найживіша фігура з усіх «нових людей» Чернишевського* [7, VIII, с. 178]; *Типічним твором такого розбору єсть утопічний роман Бульвера-Літтона «Прийдешня раса»* [7, VIII, с. 181]; *це ж і є «незмінний фонд людськості»* [7, VIII, с. 196]; *...то се ще не велика мація перекласти* [7, X, с. 39]; *А знаєте, Шура скінчила курс (вона була «остатня могіканка»* [7, X, с. 46];

ж) назвами посад, звань (часом іронічними), пошанними клішованими звертаннями: *Староста черкаський і канівський Шашкевич просив у великого князя литовського особної організації для козаків* [7, VIII, с. 201]; *подавання фактів...без огляду на різних «їх благородій»* [7, III, с. 10]; *...над ним править не чужий король, а теж італіянець і всі «старші чиновники»* [7, VIII, с. 217]; *Відповідаю тобі яко управлений делегат чесної республіки* [7, X, с. 61].

Деякі з назв цього типу можуть вживатися як своєрідні неофіційні терміни з елементами емоційної оцінки: *«Народ» при всіх своїх хобах ...єсть все-таки єдина часопись на українській мові, де можлива одкрита розмова... без всякої «тонкої політики»* [7, VIII, с. 10].

Структурно в межах аналізованих мовних одиниць можна виділити такі найбільш уживані продуктивні моделі:

- 1) іменник + іменник: *теорія еволюції*;
- 2) прикметник + іменник: *Геркулесові стовпи*;
- 3) іменник + іменник + іменник: *дерево пізнання добра і зла*.

Синтаксично нерозкладні словосполучення характеризуються різним ступенем членованості. Деякі з них є абсолютно неподільними і дещо нагадують фразеологізми якраз за ознакою семантичної і структурної єдності (в окремих випадках межа між лексичними і фразеологічними словосполученнями дуже хистка): *Різдво Христове, олімпійський спокій, тьма єгипетська, полон вавилонський*, інші зберігають ознаку формальної членованості компонентів: *літературна критика, політичний темперамент, декоративне мистецтво*.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Спостереження за структурою й семантичними особливостями лексичних словосполучень дозволяє виділити основні їх типологічні ознаки: відтворюваність, послідовно стабільна семантика, постійний лексичний склад, сталий порядок слів, цілісне значення, традиції високої частотності вживання.

Спосіб номінації різносемантичних понять словосполученнями належить, з одного боку, до традиційних для української мови і в той же час до таких, які зберігають свою продуктивність і в новій українській літературній мові, що підтверджує аналіз наукового стилю, епістолярію та публіцистики Лесі Українки.

Аналіз функціональних і структурних характеристик лексичних словосполучень, вживаних письменницею, дозволяє констатувати тонке мовне чуття Лесі Українки, усвідомлення нею невичерпних виражальних

потенцій рідної мови, зокрема, багатства засобів номінування реалій екстралінгвальної дійсності.

Перспективними є дослідження особливостей номінативної деривації в усій стильовій багатоманітності творчого доробку Лесі Українки.

Список використаної літератури

1. Даниленко В. П. Русская терминология (Опыт лингвистического описания) / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 246 с.
2. Історія української мови : Лексика і фразеологія. – К. : Наук. думка, 1983. – 743 с.
3. Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
4. Прокопович Н. Н. Словосочетание в современном русском литературном языке / Н. Н. Прокопович. – М. : Просвещение, 1966. – 398 с.
5. Русская грамматика-80. – М. : Наука, 1982. – Т. II. – 717 с.
6. Удовиченко Г. М. Словосполучення в сучасній українській літературній мові / Г. М. Удовиченко. – К. : Наук. думка, 1968. – 288 с.
7. Українка Леся. Зібрання творів : у 12 т. / Леся Українка. – К. : Наук. думка, 1975–1979.
8. Українська мова: Енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
9. Шмелев Д. Н. Современный русский язык: Лексика / Д. Н. Шмелев. – М. : Просвещение, 1977. – 335 с.

Павленко Лариса. Синтаксически нерасчлененные словосочетания как фрагмент номинативной деривации (на материале научного, публицистического и эпистолярного наследия Леси Украинки). В статье предпринята попытка анализа специфики функционирования в произведениях Леси Украинки важного элемента номинативной системы украинского языка – синтаксически нерасчлененных (лексических) словоочетаний.

Лексические, или синтаксически нерасчлененные, словоочетания занимают заметное место в сфере номинативной деривации украинского языка. Их семантическая и структурная специфика служит подчеркиванию особенностей авторской речи Леси Украинки, отражает общие тенденции развития нового украинского литературного языка. В работе указаны самые распространенные по семантическим характеристикам лексические словосочетания, обозначающие временные понятия, дефиниции различных областей науки, культуры, общественной жизни, производства, функционирующие как названия географических объектов, политических группировок различного статуса, лиц, предметов или устоявшиеся выражения из библейских, литературных, фольклорных, мифологических и других лингвостилістических сфер.

Подчеркивается, что продуктивными являются модели лексических словосочетаний, представляющих собой сочетания двух или трех существительных, прилагательных и существительных.

Ключевые слова: номинативная система, деривация, синтаксически нерасчлененные словосочетания, лексические словосочетания.

Pavlenko Larysa. Syntactically Indecomposable Phrases as a Fragment of Nominative Derivation (Based on Scientific, Publicistic and Epistolary Heritage of Lesya Ukrainka). This article attempts to analyse specific functioning of syntactically

indecomposable (lexical) phrases, important elements of Ukrainian nominative system, in Lesya Ukrainka's works.

Lexical, or syntactically indecomposable, phrases occupy a prominent place in the sphere of nominative derivation of Ukrainian language. Their semantic and structural specificity expresses Lesya Ukrainka's personal style, reflects general trends of modern Ukrainian language. Lexical phrases with the richest semantic characteristics, that may denote temporal concepts, definitions from various fields of science, culture, social life, production, function as the names of geographical features, political groups of different status, persons, objects or state phrases from the Bible, literature, folklore, mythology and other areas have been denoted in the article.

It has been noted that models of lexical phrases, which are a combination of two or three nouns, adjectives and nouns are efficient.

Key words: nominative system, derivation, syntactically indecomposable phrases, lexical phrases.

Стаття надійшла до редколегії 12.11.2014